

ЗАЙМЕННІК

1. Згрупуйце займеннікі ў залежнасці ад суаднесенасці іх з іншымі часцінамі мовы. Вызначце характэрныя граматычныя прыметы кожнай групы займеннікаў.

Цябе мы назвалі Радзімай

Дзе рэчкай, дзе борам, дзе лугам
Ты вабіш сабою здаля,
Зямля між Дняпром і між Бугам,
Спрадвечная наша зямля.
Цябе мы назвалі Радзімай
Не годам раней, не двума,
Не годам-двума прынялі мы
Тваё дарагое імя.
З тых дзён і па сёння прадвеснем
Па нівах і ціхіх гаях
Гучыць твая звонкая песня,
Пявучая мова твая.
Іх нам нездарма аддавалі
Як скарб запаветны зямлі,
Каб мы – праз вякі шанавалі,
Каб мы – праз вякі бераглі.
Калі ж гэты скарб чужаніца
Панішчыць захоча ў агні,
Каму ж, як не нам, заступіцца,
Каму ж, як не нам, бараніць!
Табе прысягалі ў жыцці мы.
За вернасць пад кулі ішлі.
Мы самі цябе, як Радзіму,
У сэрцы свае прынялі.
Шырокімі нівай і лугам
Пад сонцам цвіці ж, як цвіла,
Зямля між Дняпром і між Бугам,
Любімая наша зямля.

(А.Бачыла)

2. Спішыце тэкст. Падкрэсліце займеннікі, вызначце іх разрад па значэнні, склон і сінтаксічную ролю ў сказе.

I. Першымі ўрокамі паэзіі Якуба Коласа былі песні маці, разумнай і з добрым сэрцам беларускай сялянкі, мудрыя прыказкі і важкія прымаўкі негаваркога, немітуслівага бацькі, казкі і апавяданні вясёлага выдумшчыка дзядзькі Антося. Ён быў не проста паклоннікам і ўдзячным шанавальнікам вуснай народнай творчасці, але і адным з лепшых знатакоў і шчырым рупліўцам у справе яе захавання, вывучэння і выкарыстання ў

будаўніцтве новай, сацыялістычнай культуры: усё напісанае ім – ад першых да апошніх радкоў – тысячамі нябачных жылак глыбока караніцца ў народна-фальклорнай глебе, спажывуныя сокі якой няйначай пранізвалі кожную думку і вобраз, верш і слова, надаўшы асаблівы – глыбінна-вячысты, эпічны – характар самой душы яго творчасці.

Мова, якой ён навучыўся ад бацькоў і якой загаварыў спачатку з аднавяскоўцамі, а потым з усім народам, была той гаворкай жывой беларускай мовы, якая несла ў сабе найбольш характэрныя рысы апошняй і лягла ў аснову замацаванай граматыкай мовы літаратурнай. Таму і лягла, што вельмі ж ужо відавочнымі былі ў вершах і апавяданнях Коласа выдатныя вартасці мовы, якой ён пісаў. Таму і лічыцца ён, разам з Купалам, стваральнікам сучаснай беларускай літаратурнай мовы, што за ім, за яго словам, пайшло ўсё найбольш таленавітае ў тагачаснай, бурна акрыялай, новай беларускай літаратуры.

(Ніл Гілевіч)

II. Ніколі ні ў кога я не бачыў такіх адносін да працы, як у Мележа. Калі ён пісаў, то да ўсяго астатняга быў сляпы, глухі – як загіпнатызаваны. І калі вы хоць нечым выказалі душэўнасць і спагаду таму, чым ён быў заняты, Мележ вельмі лёгка давяраўся вам. Іван Паўлавіч не мог, каб не падзяліцца кожнаю хвілінаю свае няпэўнасці, ці трывогі, ці ўдачы. Учора, напрыклад, мог прачытаць новы раздзел ці кавалак з напісанага, упэўніцца, што ён зроблены, як кажуць, на самым высокім эмацыянальным, псіхалагічным, этнаграфічным, філасофскім, моўным і яшчэ якім там прафесійна-пісьменніцкім узроўні, што пасля гэтага можна спакойна і шчасліва пайсці спаць, але назаўтра пад вечар зноў пытаўся, ці можна зайсці. І гаворка і сумнівы пачыналіся нанова, бо ўчарашнія старонкі рукапісу пакрэмзаны, скрэслены паметамі, і дробным, круглявым Мележавым почыркам былі ўнесены папраўкі, або тэкст пісаўся іншы.

(Я. Скрыган)

3. Спішыце сказы. Падкрэсліце ўласна-асабовыя займеннікі адной лініяй, асабова-ўказальныя – дзвюма; ахарактарызуйце гэтыя займеннікі паводле спецыфікі выражэння граматычных катэгорый роду, ліку і склону.

1. Да цябе, да знаёмых рабін, дабягу і скажу няголасна: “Я пачуў, я прыйшоў, бо любіў. Быць табе сярпом, а мне коласам.” (П. Панчанка) 2. Прайшло цёплае лета. Апошнія вы, ясныя дзянькі восені. (Якуб Колас) 3. Чуваць першыя для мяне сёлета берасцянікі. (Я. Брыль) 4. Высока, аднекуль здаля, абзываўся ён, зліты з небам і з полем, і з цішынёю, тужлівы, адзінокі жураўліны кліч. (А. Жук) 5. Хто яго тут пакінуў, гэта рэха жывое? Можа, статак ласіны, ідучы з вадапою?(К. Кірэнка) 6. Вакол, як акінуць вокам, паветра поўніць водарам валяр’ян. Яго парасоны-суквецці сабралі столькі розных мушак, што дзіву даешся. (І. Карпыза) 7. Маці была высокая ростам, і рукі яе заўсёды пахлі раннім вечарам. (К. Чорны) 8. Павее ветрык – шурхнуць травы: няма ў ім ласкі, ні забавы (Якуб Колас) 9. За лагчынаю яна

[крыніца] ручайком упадала ў роўна выкапаную, ужо старую канаву. (А. Жук) 10. Па тым, як краска падатліва пружыніла пад ёю і слухалася яе цэпкіх, бы ваўчкі, лапак, узнікала пачуццё іх супольнасці, здавалася нават: кветка ведае, што трэба пчале. (Я Сіпакоў) 11. Птушкі не спяваюць яшчэ, яны як бы пераклікаюцца адна з другой пасля начы. (П. Галавач) 12. Не будзем шкадаваць мы. Не пашкадуюць і нас. (В. Быкаў)

4. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце склон зваротнага займенніка *сябе*. Адкажыце, ці ўласцівы для гэтага займенніка граматычныя катэгорыі роду і ліку.

1. Добра ўпарта ўглядзеца ў спавітыя туманам і змрокам воды Дняпра, увабраць у с..бе іх таемнасць. (М. Зарэцкі) 2. Буслы сёлета пакінулі с..бе толькі аднаго малога. (І. Пташнікаў) 3. Паданне пра Машэку нясе ў с..бе і адну з народных версій пра заснаванне і назву горада Магілёва. (Х. Шынклер) 4. Усім сябрам ты не дагодзіш, а толькі сам с..бе нашкодзіш. (Прыказка) 5. Людзі прыходзяць на зямлю, каб пакінуць добрую памяць аб с..бе. (С. Андраюк) 6. Чаканне радасці – само па с..бе ўжо радасць. (Я. Сіпакоў) 7. Дзьмухне ветрык – і каляныя сухія лісты зашамацяць між с..бой. (Р. Ігнаценка) 8. Зайцы ўзнімаліся на заднія лапкі, стаялі стаўпкамі, грызлі мерзлую кару, перабіраліся з куста ў куст, пакідаючы за с..бой несуразны след. (Э. Самуйлёнак) 9. Можна без перабольшання сказаць: ні адзін фальклорны жанр не прыцягвае да с..бе такой увагі, як прыказкі і прымаўкі. (Р. Шкраба) 10. Мова, якой Колас навучыўся ад бацькоў і якой загаварыў з усім народам, была той гаворкай жывой беларускай мовы, якая несла ў с..бе найбольш характэрныя рысы апошняй і лягла ў аснову літаратурнай. (Н. Гілевіч) 11. Сотнікаў адчуваў с..бе вельмі кепска: пачынала кружыцца галава, часам нават штосьці правальвалася, знікала ў памяці. (В. Быкаў) 12. Вавёрка і вушкам не вяла, як быццам нічога не чула, сядзела с..бе між лісця, зграбна трымаючы ў пярэдніх лапках хлеб. (М. Лужанін) 13. Так бывала не раз у Макрыцкага: надыходзіла тая пакутлівая пара, калі нечакана разумееш, што трэба пытаць не ў людзей, а ў с..бе: а ці тое ты робіш? (В. Гігевіч) 14. Нават цяпло дзявочай далоні было не вяршыняю шчасця, а – перашкодаю, цераз якую з сілаю, ломячы ў с..бе штосьці, трэба было пераступіць... (В. Гігевіч) 15. Хмурынка звярнула на с..бе ўвагу, калі пачала ўвачавідкі шырыцца, расці і гусцець. (Т. Хадкевіч)

5. Прачытайце сказы. Укажыце, якія з прыналежных займеннікаў выражаюць прыналежнасць прадмета 1-й ці 2-й асобе, а якія – кожнай з трох граматычных асоб ці толькі 3-й.

1. Ні твой заклік, калісьці любы, ні пяшчотны дотык рукі, ні ад смагі пасохлыя губы не абудзяць вялікай ракі. (У. Караткевіч) 2. І вось пайшлі яе хлопцы зноў, цяпер ужо на ўсход. (Я. Брыль) 3. А вакол травіцы роснай рай і бярозак белая сям'я. Мой чароўны беларускі край, Бацькаўшчына светлая мая! (У. Караткевіч) 4. Прасторы зямлі шырыліся, разгортваючы свае малюнкi-чары. (Якуб Колас) 5. Падкінеш галінку, другую, полымя нападзе на

ігліцу, і шум ягонай прагнасці адразу нагадвае грукат далёкага грому. (Я. Брыль) 6. Зноў вас пабачыў, бярозы старыя, ваша ўтульнасць ізноў мяне крые. Вашы вяршыні кранаў я рукою, ў вашых шатрах я шукаў супакою. (У. Дубоўка) 7. На зямлі нашай светлай добра жыць і любіць. Аб чацвёртым, чацвёртым мы не можам забыць. (П. Панчанка) 8. Калі пагусцеў дождж, ніжэйшая вясёлка, з хмарай, якую яна абдымае, наблізілася да нашай лодкі, а вышэйшая засталася на месцы, з канцамі, утопленымі ў возера далёка, каля самых яго берагоў. (Я. Брыль) 9. Усё яшчэ добра відаць яму [весляру] родная Падвалока. Шэрыя стрэхі. Рэдкія дрэвы. Ліпа – нібы цёмная хмара за іхнім гумном. (Я. Брыль) 10. Дарогу абступіў чысты бор з гонкімі соснамі. Каля падножжа іх слаўся ссівелы мох. (Т. Хадкевіч) 11. Час ад часу ў вершняку перасвітваюцца каршуны, і ніяк не пасуе ім іхні свіст, зусім не маладзецкі і не грозны. (Я. Брыль) 12. У дрымотнай глушы лясной не ведаў я аднаго: сцежкі да хаты тваёй, сцежкі да сэрца твайго. (У. Караткевіч) 13. Ідуць касцы, звіняць іх косы, вітаюць іх буйныя росы. (Якуб Колас)

6. Складзіце сказы з займеннікам *сябе* і прыназоўнікамі *над, перад, аб, ад, пры, у, за, каля, дзеля*. Вызначце склон займенніка.

7. Спішыце сказы. Вызначце разрад выдзеленых займеннікаў і іх значэнне. Устанавіце асаблівасці скланення займеннікаў *сам* і *самы*.

1. Дзіцячая памяць, як і дзіцячая ўражлівасць, **самая** трывалая і **самая** непасрэдная. (А. Марціновіч) 2. Нельга ж **увесь** час жыць без спагады. (В. Быкаў) 3. Ах, якая над Гайнай купальская ноч! **Самы** раз бы шукаць кветку-папараць, **самы** раз уплятаць летуценні ў вянок, **самы** раз белы карань выкапваць! (Н. Гілевіч) 4. Ад капытоў па нагах аленя паўзла **тая самая** белая пара, што падымалася па дрэвах. (В. Карамазаў) 5. Праз **колькі** часу лес расступіўся, і тады зноў адкрыўся прастор. (Т. Хадкевіч) 6. Жаўранкавым спевам звінела **ўсё** навокал у **гэты** незвычайны дзень, першы **такі** ясны і цёплы пасля зімы. (І. Шамякін) 7. Водная роўнядзь як бы застыла, разамлелая ў сонечным праменні, і лёгкія аблачынкі, і **само** неба адбівалася ў ёй. (Я. Колас) 8. Адразу набрынялі буйныя почкі старой вярбы, што расла пад абрываам, схіліўшыся над **самай** вадой. (І. Шамякін) 9. Здаецца, **такіх** воблакаў, як сённа, не бачыў ніколі. (І. Грамовіч) 10. За цэнтрам свету – за вогнішчам – чуваць навокал **іншыя** гукі жыцця. (Я. Брыль) 11. Лінуў **такі** дождж, што вада праз сцены зацякала ў хату. (Якуб Колас) 12. Пасля поўначы ва **ўсіх** Куранях не было чуваць ні галаска – Курані спалі. (І. Мележ) 13. У **кожным** гуртку пастушкоў былі свае інтарэсы, свае забаўкі і гутаркі. (Якуб Колас) 14. – Дажджу **каторы** час няма... І што гэта, хлопча, будзе? (Я. Брыль) 15. Яму **гэтулькі** гадоў, што і нашаму Міхасю. (А. Якімовіч) 16. Тут шныраюць тхары, гарнастаі, крадуцца лісы, тут поўна **ўсялякага** дробнага звера. (Э. Самуйлёнак) 17. І раптам дзед **сам** азірнуўся, як бы яго нешта ўкалола: **гэта** злучэнне падзей толькі што адбытай у глухім лесе драмы выклікала ў ім думку. (Я. Колас) 18. Які ж цяжар, якая кара, калі, спасцігшы лёс свой трудны, ты **сам** суддзя, і **сам** – падсудны, і **сам** –

падсуднага ахвяра! (Н. Гілевіч) 19. У гэты самы дзень, на некалькі гадзін раней, па гэтай жа самай даліне праходзілі двое людзей і вялі ў паваду каня.(Я. Маўр)

8. Спішыце тэкст. Вызначце сінтаксічную ролю адносных займеннікаў і зрабіце іх марфемны разбор. Адкажыце, чым адрозніваюцца пыталныя і адносныя займеннікі.

Вясною, як зачынаў ажываць свет, выбілася з зямлі тоненькая, чырванаватая травінка.

Па праўдзе сказаць, з першага погляду цяжка было пазнаць, што гэта за штука, і толькі прывычнае вока магло пазнаць, што гэтая раслінка стане з часам дрэвам, тым заўсёды зялёным дрэвам, што завецца хвояю.

Як яна сюды папала?

На гэтае пытанне можа адказаць адзін толькі вецер. Але вецер ужо ўсім вядомы непаседа, і ў яго так многа работы, што цяжка ўтрымаць у памяці такую рэч, як занесенае па дарозе і кінутае нейкае насенне. А вясна тым часам рабіла сваё. Маленькая хвойка не ведала, на што пазіраць, каго слухаць, чым цешыцца, а ёй хацелася паслухаць, і аб чым шумеў лес, і што гаварыла між сабою трава, і чаго так радасна трашчалі на ўсе лады палявыя конікі. Сярод гэтай супольнай песні вясне і жыццю адзін голас найбольш крануў сэрца маладой хвойкі. Якая прыгожая песня лілася ў небе!..

Усе гэтыя гукі ішлі з глыбіні праўдзівай душы. І столькі ў іх было ласкі, просьбы, радасці і нейкай патайнай жальбы, што кожны іх слухаў, слухаў толькі іх.

9. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце адмоўныя займеннікі адной лініяй, а няпэўныя – дзвюма, вызначце склон, растлумачце іх утварэнне і правапіс.

1. Заблішча сіняй пражай маладая збажына. Вось цяпер н..(хто) не скажа, што спазнілася вясна. (М. Лужанін) 2. Здавалася, увесь прастор нападуняўся тады спевамі і музыкаю, такой музыкаю, што н..(якія) музыкі на свеце не маглі яе пераняць. (Якуб Колас) 3. З пупышкаў на бярозе вось-вось гатовы былі паказацца маладыя лісточкі, але бяроза н..(шта) марудзіла. (У. Дамашэвіч) 4. Бачу родныя ўзвышшы стройных волатаў-лясоў. Там узоры н..(хта) вышыў беларускіх паясоў.(М. Хведаровіч) 5. Не спіць н..(хто) у Мазыры. Глядзяць усе праз вокны, дзверы, як неба шле людзям дары без ліку, без н..(якай) меры. (У. Дубоўка) 6. У жніво дождж пахне свежаю саломаяю. Гэты ж, мне здалося, н..(чым) не пах. (Я. Сіпакоў) 7. Нідзе думкі не плывуць так спакойна, шырока, нідзе н..(у) якую іншую пару года не з'яўляюцца такія эпічныя сюжэты, як на той дарозе, на якой цяжка нават спыніць на чым(небудзь) позірк. (І. Шамякін) 8. Н..(каторыя) маладыя дрэўцы пагнуліся пад цяжарам, прыпалі вяршынкамі да зямлі. (М. Лынькоў) 9. Давядзецца вяртацца н..(з) чым, апраўдвацца перад камандзірам, а той

болей за ўсё не любіў апраўданняў. (В. Быкаў) 10. Філософы, паэты, запрыкмецьце, даследуючы змест людскіх патрэб: раднейшага няма н..(чога) ў свеце, як хлеб і музыка, як музыка і хлеб! (Н. Гілевіч) 11. Ты шчодры, будзь! Хто(сь) не забудзе і ўспамяне цябе калісь. (П. Броўка) 12. Хто(сьці), рассякаючы паветра, лёгка шуснуў сюды, да схованкі. (Г. Далідовіч) 13. Пятрусь н..(кому) не скардзіўся, н..(на) кога не наракаў і н..(з) кім не хацелася яму гаварыць. (К. Крапіва)

10. Складзіце сказы, ужываючы ў розных склонавых формах наступныя займеннікі: хтосьці, штосьці, нехта, нешта, хто-небудзь, што-небудзь.

11. Запішыце словазлучэнні, выкарыстаўшы ў іх запісаныя ніжэй формы займеннікаў. Вызначце разрад займеннікаў па значэнні, іх склон, пастаўце націскі. Укажыце асаблівасці скланення гэтых займеннікаў.

Самой, ні для кога, ні з кім, аб сабе, некаму, чым-небудзь, некім, чымі, некаторымі, самімі, самымі, самога, нікім.

12. Вызначце, у ролі якіх часцін мовы выступаюць у сказах выдзеленыя займеннікі.

1. Зараснікі поўніліся птушынымі галасамі; найбольш стараліся салаўі – **іншы** з іх высвістваў, шчоўкаў, заліваўся трэлямі пры самай дарозе. (Т.Хадкевіч) 2. Злез на нейкім прыпынку, іду **сабе** гэтак, гляджу пад ногі і па баках, каб ад шашы не адарвацца. (С.Кухараў) 3. Паўз лес была дарога да вялікае рэчкі, дзе жылі спрадвеку вольна і неабсяжна бабры. Стары бабёр памятаў і ведаў **гэта**. (А.Жук) 4. **Тое**, што нараджалася, было куды прыгажэйшае, чым **тое**, што адмірала і раздзьмухвалася ветрам на пясчаным беразе. (М.Лынькоў) 5. Вёскі цягнуцца неразрыўным ланцюгом, злучаныя ўкатанымі дарогамі, абапал якіх стаяць ліпы, з якіх яшчэ **ўсё** асыпаецца духмяны пыл. (Я.Брыль) 6. Чалавек прывыкнуць можа змалку да хлусні, да картаў, да віна. Ну а **гэты** – шанаваў шпаргалку: слабасць гэткую меў здаўна. (Н.Гілевіч) 7. **Кожны** прасіў, патрабаваў вырашыць яго справу ў першую чаргу. (А.Асіпенка) 8. Восень – **гэта** ростані на вечных дарогах старога і новага жыцця. (І.Навуменка) 9. **Усё**: і пакуты, і страты, і грозныя дні ў барацьбе – пазналі героі-салдаты за нас, -- за мяне і цябе. (К.Кірэнка) 10. **Усякія** наведванні страшэнна стамлялі нашага хворага. (А.Васілевіч) 11. – Дваццаць год з царом ваявалі, а **свайго** дабіліся. (А.Якімовіч) 12. Салдаты аб нечым надта ўжо горача спрачаліся і крычалі на **сваёй** мове. (У.Дамашэвіч) 13. І мне зноў успомніўся Галас. **Чаму** ён не згадзіўся ісці са мною праз лес? (Якуб Колас) 14. Не хочацца верыць у **такое**. Бярэ нязгода, упартасць. (І.Мележ) 15. Я не ведаў яшчэ, што такое вайна. А ўжо ў маленстве ў хмарах бачыў бойкі **нашых** з ворагам. (І.Грамовіч) 16. За дубамі святлела рака – шырокае серабрыста-блакітнае люстранае палатно, расцягнутае **хто** ведае ў **якую** далечыню. (Т.Хадкевіч) 17. **Які** сяголета шчаслівы і незвычайны выпаў год, які багаты і ўрадлівы і сад, і лес, і агарод! (П.Глебка)

13. Прачытайце тэкст. Зрабіце марфалагічны разбор займеннікаў па наступнай схеме: 1) пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку); 2) разрад па значэнні; 3) разрад па суадноснасці займенніка з іншымі часцінамі мовы; 4) для займеннікаў-назоўнікаў – склон (для асабовых склон, асоба); для займеннікаў-прыметнікаў – род, лік, склон; 5) сінтаксічная роля ў сказе.

Нарэчча – возера. Заўсёды нейкае ціхае і ласкавае, асабліва ад вёскі, ад якой яго аддзяляе цяністая і заўсёды прахалодная маладая дуброва. Сёння яно неяк яшчэ больш сцішылася. Можа ад спакою тоняў ці ад лагодных усплёскаў хваль у ветраны дзень і вунь тыя дубы, якім карціць з берага ўбачыць свае разгалістыя шаты ў люстранай глыбіні, выдаюць мяккімі і задуменымі. Яны спачываюць, як і возера, як і рыбак, што развесіў невады пасля рыбага дня; як і жанчыны, што вяртаюцца з поля, бо чутна іх песня з-за далёкага бярэзніку – жніўная, працяжная, павольная-павольная... Яна плыве. Ад яе вее спакоем і нявыказанай радасцю. Яна нясе звыклія надзеі чалавека поля, яго ўрачыстасць; нараджае ў думках аповесць аб нечым адвечным, шырым і шырокім-шырокім, бясконцым у сваім раздоллі і багацці... Гэта аповесць аб дарах зямлі і прыроды.

(І.Пташнікаў)